

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ.І.І.МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

МАРЧЕНКО Олег Миколайович

УДК 947: 352 «18» /477.7/

**МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01. – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

ОДЕСА 1997

00751472 (Q)

Дисертацією є рукопис

Дисертація виконана на кафедрі історії України Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Гонтар Олександр Васильович, зав. кафедрою українознавства та культурології Одеського медуніверситету

Офіційні опоненти – доктор історичних наук, професор Сарбей Віталій Григорович, зав. відділом інституту історії України, НАН України
– доктор історичних наук, професор Кормич Людмила Іванівна, зав. кафедрою історії і світової політики Одеського держуніверситету ім. І.І.Мечникова

Провідна організація – Запорізький державний університет

Захист відбудеться « 4 » листопада 1997 р. о 14.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 05.01.13. в Одеському державному університеті ім.І.І.Мечникова за адресою: 270057, м.Одеса, вул. Щепкіна,12, ауд. 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотечі Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова за адресою: 270100, м.Одеса, вул. Преображенська, 24.

Автореферат розісланий « 2 » жовтня 1997 року

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

Лозовський А.К.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Одним з факторів, який набуває особливої ваги на сучасному етапі державотворення в Україні, є не лише побудова ефективної державної влади на принципах її чіткого поділу на законодавчу, виконавчу і судову, а й створення повноцінної системи місцевого самоврядування. Історія міського самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. майже не вивчалась вченими. Сьогодні створюються сприятливі умови до поступового переосмислення ідеї самоврядування і до її ґрунтовного неупередженого вивчення.

З іншого боку, важливим напрямком розвитку історичної науки є також активізація історико-краєзнавчих пошуків. Історія окремих регіонів завжди займала вагоме місце серед найактуальніших проблем не лише з науково-пізнавальної точки зору, а й у контексті виявлення історичних коренів сучасних проблем і шляхів їх розв'язання. Вибір Південної України регіоном дослідження проблеми міського самоврядування пояснюється своєрідністю краю, оскільки тут ще в 1863 р. було проведено міську реформу в Одесі, основні положення якої почасти були покладені в основу міської реформи 1870 р. і, таким чином, поширені на всі міста імперії.

Актуальність дослідження полягає ще й у тому, що вивчення змісту, суті міських реформ 1870 р. та 1892 р., їх запровадження в містах Південної України, а також аналіз структури органів міського самоврядування у другій половині XIX ст., з'ясування їх компетенції та діяльності, дозволить краще зрозуміти сьогоденні цілі, завдання, методи роботи муніципальних органів влади, їх взаємодію з виконавчими структурами держави.

Сьогодні дуже важливо використати все те цінне, що було напрацьовано і перевірено вітчизняною громадсько-політичною практикою міських дум, беручи на озброєння пристосовані до умов України конструктивні елементи, наші національні особливості державотворення та найкращі досягнення світового досвіду розвитку місцевого, у тому числі й міського, самоврядування.

Стан наукової розробки теми. Проблема міського самоврядування в цілому в Російській імперії другої половини XIX ст., як в дореволюційних, так і в радянських та в сучасних історичних, правових і політичних дослідженнях висвітлена дуже слабо. Треба відзначити, що спеціальних робіт, присвячених міському самоврядуванню в Україні і, зокрема, її південних регіонів, немає.

Перші спроби проаналізувати Миське положення 1870 р. були зроблені І.І.Дитятиним.¹ Він розглянув процес підготовки і проведення миської реформи 1870 р., наводячи приклади і по південноукраїнським містам.

Свій внесок у розробку проблеми зробили з демократичних позицій народники С.О.Приклонський та Е.Д.Максимов.² Вони критично розглядали діяльність органів миського самоврядування, але їх зауваження почасти залишалися не підкріпленими конкретними прикладами вирішення миських проблем.

Цікаві спостереження з питань миського самоврядування на Півдні України є в історичних нарисах, які були видані діячами миських громадських управлінь Г.М.Ге, Д.М.Горловським, О.М.Пашутиним, або самими громадськими управліннями, наприклад, одеським.³ Як правило, це були короткі огляди про історію заснування та соціально-економічний розвиток міст. Нариси давали певне уявлення про діяльність миських дум і досягнуті ними результати.

На початку ХХ ст. з'явилися дослідження, які були присвячені діяльності органів миського самоврядування за тридцятилітній період, переосмисленню методів роботи миських дум, пошуку нових шляхів реалізації ідеї самоврядування. Серед них праці Д.Д.Семенова, Г.І.Шрейдера, Г.О.Джаншиєва, С.М.Василевського, О.Г.Михайловського, В.І.Пичети та ін.⁴

¹ Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – СПб., 1875; Він же. Городское самоуправление в настоящее столетие. – Ярославль, 1877; Він же. К истории городского положения 1870 года // Статьи по истории русского права. – СПб., 1895. С.153-231.

² Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – СПб., 1886; Максимов Е.Д. Городские общественные управления в деле помощи бедным. – СПб., 1905.

³ Ге Г.Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790-1890). – Николаев, 1890; Горловский Д.Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского городского самоуправления. – Херсон, 1896; Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград, 1897; Одесса, 1794-1894. Издание городского общественного управления к столетию города. – Одесса, 1895.

⁴ Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб., 1901; Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки. – СПб., 1902; Він же. Город и Городовое положение 1870 г. // История России в XIX в. – СПб., 1903. Т.4. Отд. 2. С.1-29; Він же. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. // История России в XIX в. – СПб., 1905. Т.5. Отд.1. С.181-228; Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ. Исторические справки. – 9-е изд. дополн. – СПб., 1905; Василевский С.М. Городское самоуправление и хозяйство. – СПб., 1906; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908; Пичета В.И. Городская реформа 1870 г. // Три века. – М., 1913. Т.6. С.173-179.

Для вивчення історії міського самоврядування важливо розглянути погляди істориків права. На початку 60-років XIX ст. поширились ідеї про можливість гармонійного поєднання інтересів влади та суспільства. Вони вилилися у громадську і державну теорії самоврядування.

Так, представники громадської теорії (В.М.Лешков, О.І.Васильчиков) дотримувалися точки зору, що місцеве самоврядування повинне займатися лише місцевими господарськими та громадськими справами, але не політичними проблемами. Представники державної теорії (А.Д.Градовський, М.М.Коркунов, А.А.Кизеветтер, В.М.Латкін, Б.І.Чичерін, В.М.Гессен та ін.) стверджували, що поняття самоврядування було перш за все поняттям політичним, яке визначалося мірою участі суспільства не тільки в адміністративних справах місцевості, але і в загальнодержавному управлінні. Однак, їх поглядам була притаманна певна абстрактність уявлень.

У радянський час в історіографії проблеми утвердилися ідеї марксистсько-ленінського вчення про антинародну сутність усіх політичних систем царської Росії. Земства, у тому числі і міське самоврядування, розглядалися як «п'яте колесо» у державному управлінні, як складова частина машини для гноблення народних мас. Функції міських самоврядних установ ігнорувалися.

У 20-30-ті роки XX ст. в радянській історичній науці дійсно демократичними органами міського самоврядування (одночасово і органами державної влади) вважалися Міські ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Міські думи та управи пов'язувалися з капіталістичним суспільним ладом, що не стимулювало нових досліджень.

Певні зрушення в історіографії проблеми відбулися у 50-60-х роках у зв'язку з відносною десталінізацією суспільства і лібералізацією поглядів на суспільно-політичне життя пореформеної Російської імперії. В цей період вийшли праці П.А.Зайончковського, присвячені характеристиці політичного устрою Російської імперії другої половини XIX ст., розгляду причин та основних напрямків прояву реакційної політики імперського уряду у різних сферах суспільства, у тому числі і до міського самоврядування.¹ Він звертав увагу і на південноукраїнські міста, коли характеризував підготовку та проведення міських реформ

¹ Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 годов.-М., 1964; Він же. Российское самодержавие в конце XIX столетия – М., 1970; Він же. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.- М., 1978.

1870 р. та 1892 р., з'ясував еволюцію взаємовідносин виконавчих структур держави з органами міського самоврядування.

У 80-ті роки з'явилися дослідження, які торкалися проблем суто міського самоврядування пореформеного періоду ХІХ ст. Особливо цінною з цього приводу була монографія Санкт-Петербурзької дослідниці В.А.Нардової «Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов ХІХ в.» та низка її статей, в яких автор розглядав особливості підготовки та впровадження Міських положень 1870 р. і 1892 р., аналізував статистику виборів у міські думи за 70-90-ті роки ХІХ ст., характеризував становий, майновий та порозрядний склад виборців, гласних дум і міських голів різних міст Росії (приводяться дані і по деяким південноукраїнським містам), розкривав специфіку взаємовідносин органів міського самоврядування з адміністративною владою.

Свій внесок у розробку проблеми зробила Л.Ф.Писарькова, яка розглядала механізм виборів у міські думи за законом 1870 р., а також аналізувала станово-порозрядний склад гласних міських дум імперії за 80-ті роки ХІХ ст. (приводяться дані і по Одесі).¹

Суттєвим внеском у розуміння діяльності міського самоврядування Одеси другої половини ХІХ ст. стала праця американської дослідниці Патриції Херліхі «Одеса: історія, 1794-1914».² Автор звертав увагу на соціальний склад та діяльність органів міського самоврядування міста за 60-90-ті роки ХІХ ст. і загалом позитивно оцінював функціонування міських самоврядних установ в Одесі.

Проблеми міського самоврядування в тій чи іншій мірі були порушені також дослідниками земства – Л.Г.Захаровою, В.В.Гармізою, Г.А.Герасименко, Н.М.Пірумовою та ін.

На жаль, історико-правова наука також не може похвалитися великою кількістю публікацій з проблем міського самоврядування. Це було результатом впливу тієї духовної атмосфери, яка десятиріччями насаджувалася в країні авторитарно-бюрократичною владою. Виключення становить колективна монографія «Институты самоуправления: историко-правовое исследование», яка є першою у сучасній російській історико-правовій літературі працею, в якій аналізуються генезис і етапи розвитку інститутів і правових норм самоврядування в Росії, країнах Західної Європи та США.³

¹ Писарькова Л.Ф. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г.// История СССР. 1989. №6. С.152-158.

² Herlihy P. Odessa: a history, 1794-1914.- Harvard, 1986.

³ Институты самоуправления: историко-правовое исследование.- М.,1995.

Українські радянські історики теж в основному підтримували офіційну концепцію щодо органів міського самоврядування.

Невелику довідку про діяльність міського самоврядування Одеси, хоча і з фактичними помилками, можна знайти в популярній краєзнавчій книзі В.А.Загоруйка, яка присвячена огляду літератури з історії Одеської області.¹

Протягом 70-80-х років вийшла серія книжок, в яких лише побіжно порушувалися питання діяльності органів міського самоврядування пореформеного періоду ХІХ ст. Так, у працях В.Й.Борисенка, В.І.Кізченко робилися посилання на участь органів міського громадського управління в сприянні поширенню народної освіти, бібліотечної справи у містах краю, а у дослідженні Н.А.Шип, поряд з цим, ще й на організацію медичного обслуговування городян регіону.²

Важливий матеріал для вивчення зазначених вище проблем міститься у багатотомному виданні «Історія міст і сіл Української РСР», у якому, на жаль, не зовсім повно розкриті питання формування, складу та діяльності органів міського самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст. Втім, це видання цікаве фактологічним матеріалом і корисне для дослідження.

Сучасні українські вчені торкаються проблем міського самоврядування, але з точки зору сьогоденної політичної ситуації в країні. Про це свідчать статті В.Борденюка, В.Верстюка, М.Корнієнка, М.Яковини та ін.

Зарубіжні українознавці теж лише побіжно торкалися проблем міського самоврядування. Так, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко вважали міські думи та управи за національним складом російсько-єврейськими установами і участь українців в них уявлялася авторами незначною, звідси і недостатня увага до їх вивчення.

Отже, наведений огляд літератури з теми дисертації свідчить, що проблема міського самоврядування на Півдні України у другій половині ХІХ ст. не була предметом спеціального наукового дослідження.

¹ Загоруйко В.А. По страницам истории Одессы и Одессины. -Одесса, 1960. Вып.2.

² Борисенко В.Й. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст.-К., 1980; Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 рр.- К., 1972; Вона ж. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма. - К., 1990; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.). Историко-социологический очерк. - К., 1991.

Предметом дисертаційного дослідження є міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст., його становлення, розвиток та взаємодія з виконавчими органами держави.

Об'єктом дослідження є органи міського самоврядування – міські думи та управи міст регіону: їх формування, структура, соціальний та національний склад, форми, методи і основні напрямки роботи, система і практика виборів.

Дисертаційна робота має зв'язок з темою кафедри історії України Одеського держуніверситету, яка пов'язана з вивченням політичної, соціально-економічної та культурної історії Південної України.

Мета роботи полягає у тому, щоб показати впровадження, структуру, склад та функціонування органів міського самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.

В процесі дослідження автор вирішував такі проблеми:

- визначити зміст, сутність міського закону 1863 р. для Одеси, міських реформ 1870 р. та 1892 р.;
- проаналізувати процес виборів до міських дум міст регіону;
- охарактеризувати соціальний склад виборців та гласних дум південноукраїнських міст;
- з'ясувати компетенцію та діяльність органів міського самоврядування міст краю;
- висвітлити взаємовідносини органів міського самоврядування з адміністративним апаратом держави.

Хронологічні та географічні рамки дослідження. Хронологічні межі роботи охоплюють період з 60-х років XIX ст. і до кінця XIX ст. Територіально дисертація охоплює південь України. Ми у регіон Південна Україна другої половини XIX ст. включаємо Катеринославську, Херсонську і Таврійську (з Кримом) губернії.

Методологічною основою дослідження є діалектичний метод наукового пізнання суспільних явищ. Автор спробував, використовуючи проблемно-хронологічний метод, об'єктивно висвітлити становлення та діяльність органів міського самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.

Джерельна база дисертації. Одними з джерел дослідження є матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Кіровоградського, Миколаївського, Одеського, Херсонського обласних архівів.

При характеристиці діяльності органів міського самоврядування міст краю у другій половині XIX ст. використовувалися журнали засідань, протоколи та постанови міських дум.

Різнобічну картину з боку виконавчих органів громадського управління дає документація відділів міських управ: фінансового, господарського, санітарного та ін. Це – кошториси прибутків і видатків, матеріали виконавчих думських комісій, списки виборців, гласних, розпорядження, інструкції, службове листування, прохання, скарги приватних осіб тощо.

Відомості про діяльність міського самоврядування на Півдні України взяті також з опублікованих журналів засідань, систематичних зібрань постанов міських дум.

До опублікованих джерел відносяться також акти законодавчого характеру, які надруковані у Повному зібранні законів Російської імперії. Першорядного значення серед них набувають Міське положення від 30 квітня 1863 р. для Одеси, міські закони від 16 червня 1870 р. та від 11 червня 1892 р.

Окрему групу джерел складають статистичні матеріали. До них відносяться таблиці, збірки, «временники». Нами використані дані за 1856 р., 1884-1885 рр., 1904 р., а також матеріали перепису населення Одеси за 1892 р. та Першого Всеросійського перепису населення за 1897 р. Важлива інформація міститься у загальному опису міст Російської імперії, здійсненому під редакцією В.П.Семенова-Тянь-Шанського, а також у дослідженні М.О.Рубакіна.¹ Ці джерела дають змогу з'ясувати чисельність, розміщення, соціальний та становий склад городян, їх основні види діяльності, а також дослідити благоустрій та економічне становище південноукраїнських міст. Але ця статистика потребує обережного підходу тому, що через недосконалість методів проведення статистичних досліджень того часу вона не завжди повно і достовірно відображала реальний стан речей.

До статистичних джерел належать також статистично-економічні огляди по Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніям за різні роки. Нами використані матеріали за 1878 р., 1880-1888 рр., 1891 р., 1894-1897 рр., 1902 р., 1907 р. Ці джерела містять цінний фактичний матеріал про розмір та постатейний розподіл прибутків і видатків міст губерній, подається аналіз діяльності міських дум у різних сферах. Недоліком оглядів є нераціональна методика статистичних підрахунків, відтак неповна і недостатньо точна інформація.

---

¹ Россия: Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В.П.Семенова-Тянь-Шанского. – СПб., 1910; Рубакин Н.А. Россия в цифрах. – СПб., 1912.

Використовувалася мемуарна література (спогади одеських гласних Е.С. Андрієвського, О.О. Чижевича, громадського діяча О.М. Дерибаса) та преса (центральна, регіональна і міська).

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше на основі широкого кола архівних і опублікованих джерел досліджено структуру та функціонування органів міського самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.; з'ясовано регіональну специфіку соціального і національного складу виборців та гласних міських дум; показано роль і значення органів міського самоврядування міст краю у суспільно-політичному житті пореформеної Російської імперії.

Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали, висновки та рекомендації, які містяться в дисертації, можуть бути використані у подальшій розробці проблеми, при написанні праць з історії України, підготовці лекцій та спецкурсів з краєзнавчої тематики, а також в лекційно-пропагандистській роботі.

Особистим внеском автора у роботу є комплексне дослідження структури, складу та діяльності органів міського самоврядування на Півдні України за міськими реформами 1863 р., 1870 р. і 1892 р.

На захист виносяться наступні положення:

– Міське положення 1863 р. для Одеси виділяло Південь України серед інших регіонів Російської імперії і почасти було однією з складових частин міської реформи 1870 р., яка пізніше поширювалася на всі міста держави.

– Міська реформа 1870 р. мала прогресивне значення для розвитку міст регіону, поряд із земською 1864 р. готувала становлення громадянського суспільства в Російській імперії.

– Реформа 1892 р., яку було проведено в умовах зростаючої політичної реакції, обмежила компетенцію органів міського самоврядування, максимально підпорядкувала їх бюрократичному апарату, послабила їх виборчі засади, значення і роль у міському житті.

– При невеликій кількості городян міст Південної України, які мали виборчі права, і перевазі серед виборців власників нерухомого майна, більша активність представників торгово-промислової групи (велика та середня буржуазія) забезпечувала їм перевагу на виборах, а відтак і в думках.

– Більшість місць у міських думах міст краю займали купці, але біля 40% гласних було з дворян та чиновників, що свідчило про своєрідність соціального складу городян регіону.

– Незважаючи на сукупність несприятливих умов, органи міського

самоврядування домоглися певних успіхів у муніципальному господарстві і благоустрою міст регіону, поширенні народної освіти, медичного обслуговування городян, особливо в Одесі.

Апробація дослідження. Основні положення і висновки дисертації викладені автором у статтях, доповідях на наукових конференціях, зокрема, «Міжвузівській науковій конференції з історичного краєзнавства» (Кіровоград, 1990), «Південь України і складання української державності: історія і сучасність» (Одеса, 1994), «Одесі-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста» (Одеса, 1994), «Відродження української державності: проблеми історії та культури» (Одеса, 1996), «Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні» (Одеса, 1996), «Національні та етносоціальні процеси в Україні» (Чернівці, 1997), а також опубліковані в «Записках історичного факультету Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова» (Одеса, 1996) та в Придніпровському науковому віснику (Дніпропетровськ, 1997).

Дисертацію обговорено на засіданні кафедри історії України Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків (161 с.), списку використаних джерел (60 найменувань) і літератури (100 найменувань), додатків (5 таблиць) (19 с.).

КОРОТКИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, її актуальність, наукове та практичне значення, ступінь новизни, визначені хронологічні та територіальні межі, сформульовано мету і завдання роботи, розкрито методологічну та джерельну базу дисертації, подано історіографічний огляд досліджуваної проблеми.

Перший розділ дисертації «Передумови та проведення реформ міського самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.» присвячений розгляду основних етапів становлення та еволюції органів міського самоврядування у регіоні. Особлива увага приділена політико-правовій характеристиці міського закону 1863 р. для Одеси, Міських положень 1870 р. та 1892 р., розкриті їх зміст і сутність.

Міста Південної України виникли у другій половині XVIII ст. Вони не знали традицій міського самоврядування, які містилися в Магдебургському праві і були поширені в містах центральної та західної

України. В південноукраїнських містах з самого початку їх виникнення застосовувалися загальноросійські правові норми. Саме вони визначали статус і характер міського управління міст регіону.

Перші спроби організації міського самоврядування в Російській імперії були здійснені Петром I. В 1699 р. було засновано Бурмістрову палату в Москві і Земські установи по інших містах. Потім у 1718-1724 рр. замість них у містах запроваджувалися магістрати. Але реальної влади вони не отримали і залишалися лише доповненням адміністративного апарату управління.

В 1727 р. було проведено нову реформу, яка посилювала бюрократизацію місцевого апарату управління. Міські магістрати перейменовувалися в ратуші і перетворювалися у виконавчі і підвідомчі органи воєвод і губернаторів.

Уряд Катерини II в інтересах купецтва видав в 1785 р. «Жалувану грамоту містам», яка розширяла і досить детально регламентувала організацію і діяльність органів міського самоврядування. Але функції нових органів самоврядування по-старому залишалися обмеженими, недостатньо чітко визначеними і перебували під постійною опікою та контролем з боку царської адміністрації.

В 1821 р. розпочалися підготовчі роботи, пов'язані з переглядом закону 1785 р. Вони закінчилися запровадженням в 1846 р. Міського положення для Санкт-Петербурга, в 1862 р. для Москви і в 1863 р. для Одеси.

Вибір Одеси місцем проведення міської реформи пояснювався зручним природньо-географічним розташуванням міста, наявністю тут іноземних торгово-промислових фірм, які, з одного боку, сприяли розвитку економіки міста, з іншого – поширювали в ньому норми відносного політичного лібералізму. Містом і регіоном керували прогресивні на той час сановники, які часто виступали ініціаторами нововведень та змін. Ці та інші чинники зумовлювали не тільки швидкий розвиток міста, але й сприятливе ставлення до нього царизму, який рядом актів виділяв Одесу серед інших міст імперії.

Міське положення 16 червня 1870 р. створило принципово новий тип міських громадських установ, заснований на принципах самоврядування, всестановості, буржуазного майнового цензу, поділу влади на розпорядчу та виконавчу. Але реформа далеко не у всьому була до кінця послідовною, мала ряд недоліків: недемократичний виборчий закон, відсутність у нових органів примусової влади, обмеження бюджетних прав, бюрократична опіка тощо. Але не можна не визнати, що для свого часу міська реформа 1870 р. мала прогресивне значення.

Муніципальне господарство було передано до відома виборчих громадських установ (дум і управ), які намагалися діяти самостійно, залучивши широку громадськість.

Реформа 11 червня 1892 р., яку було проведено в умовах зростаючої політичної реакції, обмежила компетенцію міських громадських установ, максимально підпорядкувавши їх бюрократичному апарату, перетворивши їх у різновид виконавчих органів при губернській владі, послабивши їх виборні засади, значення і роль у громадському житті. Офіційно закріплювалася практика втручання адміністрації у справи міського самоврядування. Загалом реформа 1892 р. не досягла поставленої мети. Надання громадському самоврядуванню характеру державних установ не перешкодило міським думам ставити питання про представницьку установу в центрі і поступово відбувалася політизація діяльності міських дум, їх залучення до земського ліберально-опозиційного руху.

У другому розділі «Вибори та склад органів міського самоврядування» досліджується механізм процесу виборів, аналізується становий та майновий розподіл виборців і гласних міських дум міст регіону за 70-90-ті роки XIX ст., дається характеристика угруповань гласних в думах, їх інтересів, взаємовідносин з губернською адміністрацією, існуючих суперечностей.

Законом 1870 р. встановлювався порядок виборів, заснований на принципах всестановості, буржуазного майнового цензу, що позбавляло змоги голосувати переважній більшості городян, як неімущим, так і інтелігенції, чиновництву, які не мали нерухомої власності і наймали квартири. Частка городян, які отримали виборчі права у містах краю, становила 2-10%.

Організація виборів була недостатньо ефективною: велика кількість кандидатур в гласні; процедура виборів проходила закритим балотуванням кульками, що затягувало процес голосування і породжувало багато зловживань; спостерігалась мала активність і навіть повна пасивність виборців (брало участь у виборах по різних містах краю від 4% до 45% виборців), що свідчило про політичну неорганізованість, байдужість їх до громадських справ.

Незважаючи на велику перевагу серед виборців власників нерухомого майна, порівняно з тими, хто отримав виборчі права по збору з торгових документів і нерухомого майна (їх відсоток співвідносився в середньому, як 81,6% до 18,4%), відносно більша активність представників торгово-промислової групи (в середньому у три з половиною рази) забезпечувала останнім перевагу на виборах і це

відбивалося на соціальному складі гласних дум, більшість з яких належала до купецького стану.

Трьохрозрядна система виборів створювала громадську нерівність для представників різних розрядів. Незрівнянні за кількістю виборців розряди отримували рівне представництво в думах.

Найактивнішими на виборах були платники податків, які відносилися до першого розряду (великі домовласники, торгово-промислова буржуазія). Природно вони сплачували найбільші міські збори і тому були зацікавлені у формуванні дійового міського громадського управління, яке б забезпечувало їх власні інтереси.

За двадцятилітній період дії Міського положення 1870 р. більшість мість в думах південноукраїнських міст займали вихідці з купецького стану – 48,6%. Питома вага гласних з «дворянсько-чиновничої» групи становила 39,2%, а частка представників третьої групи – міщан, ремісників, селян – 12,2%.

Реформа 1892 р. внесла серйозні зміни у виборчу систему. Збільшувався майновий ценз, що призвело у містах краю до зменшення кількості виборців у три – чотири рази. Середній їх відсоток упав до 1% і навіть нижче. Внаслідок цього значна частина дрібної буржуазії була позбавлена права голосу.

Намагаючись змінити соціальний склад міських дум, реформа 1892 р. віддавала перевагу у праві вибору власникам нерухомого майна перед представниками торгово-промислових кіл. Спроби царизму таким чином забезпечити перевагу у думах дворянства почасти мали успіх у деяких південноукраїнських містах (Одесі, Миколаєві), але в цілому значна частина мість в думах залишалася в руках купецького стану.

В міських думах міст регіону існували різні угруповання гласних, які боролися між собою з окремих питань муніципального господарства. Вони вже в зародку відтворювали розмежування буржуазних політичних сил і партій, яке остаточно сформувалося тільки на початку ХХ ст.

У третьому розділі «Компетенція та діяльність органів міського самоврядування» висвітлюється діяльність органів міського самоврядування Півдня України у різних сферах муніципального життя міст регіону, досліджується характер стосунків між міськими думами та адміністративною владою.

Міські положення 1870 р. та 1892 р. утворили зовсім нову за своїм характером і завданнями систему управління містами Російської імперії. Уряд звільняв себе від турбот, пов'язаних з керуванням міським господарством, повністю перекидаючи їх на органи громадського управління. В руки останніх поступово передавалася широка низка

питань муніципального господарства і благоустрою: водопостачання, каналізація, вуличне освітлення, озеленення, будівництво будинків, тротуарів, різних громадських споруд тощо. Займалися вони також шкільною, медичною, благодійною справами, розвитком місцевої промисловості і торгівлі тощо.

У своїй діяльності муніципальні громадські органи на кожному кроці стикалися з масою труднощів: брак бюджетних коштів, тягар передбачених урядом «обов'язкових» міських витрат, які, здебільшого не мали ніякого стосунку до потреб міст, некомпетентність, пасивність, зловживання міських гласних, що призводило до затягування вирішення різних муніципальних проблем, помилок у веденні господарчих справ, постійна бюрократична опіка з боку адміністрації, яка втручалася в усі сфери думської діяльності.

Бюрократія поставила міське самоврядування в тяжкі умови. Проте воно виявилось вельми життєздатною системою і досягло певних успіхів у своїй діяльності. Розширювалося і вдосконалювалося комунальне господарство: центральні вулиці забруковувалися, освітлювалися, озеленювалися, будувалися і починали діяти електростанції, водогони, каналізації, телефонний зв'язок, кінні залізниці, трамваї тощо. Часто міське громадське управління віддавало право на заснування та експлуатацію комунальних підприємств приватним особам, які діяли на концесійних засадах. Заохочення іноземного та вітчизняного капіталу, при нестачі власних коштів, давало змогу міському самоврядуванню впроваджувати у життя дорогі проекти і сприяло значному покращанню благоустрою міст.

За участю міського громадського управління відкривалися чоловічі та жіночі прогімназії, гімназії, ремісничі, комерційні училища, різноманітні культурно-просвітні товариства, бібліотеки, недільні школи, вечірні курси і класи.

Міське самоврядування брало певну участь у медичному обслуговуванні городян і проведенні благодійних заходів: відкривалися лікарні, приймальні палати, провадилася робота проти розповсюдження епіdemій, створювалися медичні товариства, а в 1900 р. в Одесі був відкритий медичний факультет при Новоросійському університеті. Для хворих, немічних, сиріт організовувалися богодільні та притулки, а також надавалася допомога вже існуючим закладам при лікарнях, монастирях, церквах тощо.

Загалом міста Півдня України в 1900 р. на благодійну справу відводили 6,1% усіх витрат, на медичну, ветеринарну та санітарну справу – 10%, народну освіту – 11,8%, благоустрій – 18,5%, але коштів все одно

не вистачало. Тому міста вдавалися до довгострокових позик. Зростали борги, але разом з тим закладалися основи міського благоустрою, створювалися нові джерела прибутку для міських фінансів.

Найбільших успіхів у муніципальних справах було досягнуто міським самоврядуванням Одеси. Бюджет міста становив 60% усіх бюджетів міст регіону, що давало можливість ефективніше впроваджувати в життя дорогі проекти, нести найбільші витрати, порівняно з іншими містами, що зрештою покращувало благоустрій міста і добробут городян. Одеса була своєрідним взірцем, на який рівнялися міські управління інших міст, і які використовували її позитивний досвід.

В умовах зростаючої кризи імперської влади і суспільного піднесення в країні середини 90-х років XIX ст. змінюється характер стосунків між думами і адміністративною владою. З одного боку, посилюється бюрократична опіка і контроль над органами міського самоврядування, що викликало невиправдані втручання адміністрації у ведення думами муніципальних справ і, тим самим, породжувало нескінченні конфліктні ситуації.

З іншого боку, все активніше проявлявся протест міських дум: звертання зі скаргами у Сенат, повторні вибори осіб, які не були затверджені урядом, демонстративний зрив виборів, опозиційні виступи в думах тощо. В процесі конфліктів з'являлися паростки самосвідомості гласних, їх готовність протистояти бюрократичному апарату держави.

Історія довела життєздатність міського самоврядування. Муніципальні органи самі обирали власний керівний апарат, формували структуру управління, визначали основні напрямки своєї діяльності, підбирали і готували спеціалістів тощо.

Із досягненням міськими думами тих чи інших успіхів у муніципальному господарстві, зростав їх громадський авторитет, все більше утверджувалося переконання в перспективності міського самоврядування, його перевазі над бюрократичним.

У висновках узагальнюються основні положення і формулюються підсумки дослідження.

Основні положення дисертації викладені в слідуючих працях автора:

Статті:

1. Діяльність органів міського самоврядування Півдня України в пореформений період XIX ст. // Записки історичного факультету Одеського державного університету ім.І.І.Мечникова. – Вип. 2. Історія України. – Одеса, 1996. – С.60-68.

2. Соціально-етнічний склад городян Півдня України у другій половині XIX ст. // Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців «Національні та етносоціальні процеси в Україні». – Чернівці, 1997. – С.34-36.

3. Миське самоврядування в Російській імперії у XVIII – середині XIX ст. // Придніпровський науковий вісник. – №30/41/. Історія і соціологія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1997. – С.3-6.

4. Миське самоврядування Одеси за Положенням 1863 р. // Придніпровський науковий вісник. – №30/41/. Історія і соціологія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1997. – С.7-10.

Тези доповідей:

5. Роль органів миського самоврядування в житті Єлисаветграда наприкінці XIX – на початку XX ст. // Міжвузівська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. – Кіровоград, 1990. – С. 27-30.

6. Порівняльна характеристика процесу виборів за Миськими положеннями 1870 р. і 1892 р. // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукр. науково-практ. конф. – Одеса, 1994. Ч.1. – С. 126-128.

7. Соціальний склад гласних Одеської миської думи в 70-80-роки XIX ст. // Одесі-200. Матеріали міжн. науково-теорет. конф., присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – Ч.1. – С.54-55.

8. Роль органів миського самоврядування у медичному обслуговуванні населення Півдня України другої половини XIX ст. // Матеріали міжн. наук. конф. «Відродження української державності: проблеми історії та культури». – Одеса, 1996. – Ч.1. – С.207-208.

9. Місцеве самоврядування: витоки та сучасність // Матеріали міжн. наук.-практ. конф. «Культурно-історичні, соціальні та правові аспекти державотворення в Україні». – Одеса, 1996. Ч.ІІІ. – С.47-49.

Марченко О.М. Миське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01. – історія України. Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова. Одеса. 1997.

Дисертація подана у вигляді рукопису і присвячена проблемам становлення, розвитку і функціонування органів миського

самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. на основі міських реформ 1870 р. і 1892 р. Аналізується структура міських дум і управ краю, їх соціальний склад, форми, методи та основні напрямки роботи. Вивчається система і практика виборів в думи, досліджується взаємодія органів міського самоврядування регіону з адміністративною владою.

Ключові слова: міське самоврядування, міська дума, міська управа, гласний, міський голова.

Марченко О.Н. Городское самоуправление на Юге Украины во второй половине XIX в.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. – история Украины. Одесский государственный университет им. И.И.Мечникова. Одесса. 1997.

Диссертация представлена в виде рукописи и посвящена проблемам становления, развития и функционирования органов городского самоуправления на Юге Украины во второй половине XIX в. на основании городских реформ 1870 г. и 1892 г. Анализируется структура городских дум и управ городов края, их социальный состав, формы, методы и основные направления работы. Изучается система и практика выборов в думы, исследуется взаимодействие органов городского самоуправления региона с административной властью.

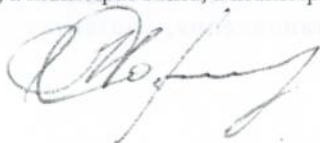
Ключевые слова: городское самоуправление, городская дума, городская управа, гласный, городской голова.

Marchenko O.M. The municipal self-government in the South of Ukraine in the second half of 19 th.c.

The dissertation is submitted in fulfillment of requirement for the degree of the candidate of historical sciences in speciality 07.00.01. – history of Ukraine. Odessa State University after I.I.Mechnikov. Odessa. 1997.

The dissertation is submitted as a manurcript and is devoted to the problems of formation, development and function of the self-government municipal authorities in the South of Ukraine in the second half of 19th century on the base of the municipal reforms of 1870 and 1892. The structure of city council's and regional administrations, their social complement, forms, methods and main trends of work are analissed here. The system and practice of council's elections is investigated, the cooperation of the self-government municipal authorities of a region with administrotive authorities is studied.

Key words: a municipal self-government, a municipal дума, a municipal council, a glusniy, a municipal headmater.

Підп. до друку 24.09.97. Формат А5. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 0,67. Тираж 100. Зам. № 123.

Редакційно-видавничий центр
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
316050, Кіровоград–50, вул. Шевченка, 1.

AB 38.575

AB 38.575